

४.२.४ न्यायालयीन स्वातंत्र्य (Judicial Independence)

न्यायालयीन स्वातंत्र्य ही संकल्पना आधुनिक लोकशाही राज्यातील महत्त्वाची संकल्पना आहे. लोकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करणे आणि लोकशाही तत्त्वांची जोपासणा करून लोकशाहीचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी न्यायालयीन स्वातंत्र्य आवश्यक असते. देशातील नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्याबरोबरच संविधानाचे पावित्र्य जपण्याची जबाबदारी न्यायालयाची आहे. न्यायालयीन स्वातंत्र्य ही संकल्पना सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतातून पुढे आली आहे. न्यायालयीन स्वातंत्र्यासाठी पहिला महत्त्वाचा भाग म्हणजे कायदेमंडळ व कार्यकारीमंडळ यापासून न्यायमंडळ सुस्पष्टपणे वेगळे (अलग) असले पाहिजे. हे कार्यविभाजन लक्षात घेवून न्यायदान करणाऱ्या व्यक्ती सरकारचा किंवा कायदेमंडळाचा भाग असून चालणार नाहीत. न्यायाधीश हे शासन संस्थेला कोणत्याही प्रकारे बांधील असून चालणार नाही. यामधील महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे न्यायनिर्णय करताना कायदा आणि संविधान यांच्या पलिकडे कशाचाही प्रभाव न्यायालयावर पडता कामा नये. सरकारला एखादा निर्णय आवडेल की नाही, पटेल की नाही, याचा विचार न करता कोणता निर्णय संविधान, लोकशाहीचे तत्त्वज्ञान आणि न्यायबुद्धी यांना धरून आहे यावर न्यायनिर्णय व्हायला हवेत, हे न्यायालयीन स्वातंत्र्यात अभिप्रेत असते.

न्यायालयीन स्वातंत्र्य असेल तरच नागरिकांचे मूलभूत हक्क, संविधानातील तत्त्वे-मूल्ये यांचे संरक्षण होत असते. न्यायालयीन स्वातंत्र्याचे हे महत्त्व लक्षात घेवून संविधानातच त्यासंदर्भात काही तरतुदी करून ठेवलेल्या आहेत. त्यामध्ये न्यायाधीशांची नेमणूक, बदली, बढती, निवृत्ती, वेतन, त्यांना मिळणारे संरक्षण, पदच्युती यांचा समावेश होतो. संविधानाने संविधानात्मक तरतुदी करून न्यायमंडळाला कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळापासून स्वतंत्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. कार्यकारी मंडळ (पंतप्रधान, मंत्रीमंडळ) आणि कायदेमंडळ (संसद) यांचे अतिक्रमण, दबाव आणि हस्तक्षेपापासून न्यायालय मुक्त असावे. कोणत्या दबावाला किंवा प्रलोभनाला बळी न पडता न्यायदान करावे, निष्पक्षपातीपणे कायद्याच्या चौकटीत निर्णय घ्यावेत. यासाठी संविधानात्मक तरतुदी पुढीलप्रमाणे केल्या आहेत.

१. न्यायाधीशांची नियुक्ती :- सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांच्या नियुक्त्या या कोणत्याही राजकीय किंवा व्यावहारिक हितसंबंधाच्या आधारावर होत नाहीत. न्यायाधीशांना निर्भिडपणे, स्वतंत्रपणे, तटस्थपणे न्यायदान करता यावे यासाठी त्यांच्या नियुक्त्या निष्पक्षपणे व योग्य पद्धतीने पात्रता, क्षमता, गुणवत्ता या आधारावर झाल्या पाहिजेत. सर्वोच्च न्यायालयातील सरन्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात आणि त्यांच्या मदतीने इतर न्यायाधीशांची नियुक्ती केली जाते. वास्तवात न्यायाधीशांच्या नेमणुका करताना सत्तारूढ पक्ष त्यामध्ये हस्तक्षेप करताना किंवा आपला प्रभाव टाकत असताना दिसतो. या न्यायाधीशांकडून स्वतंत्रपणे, निष्पक्षपातीपणे न्यायदान होईल याची शाश्वती देता येत नाही. भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या इतिहासात काही वेळा न्यायाधीशांचा ज्येष्ठता क्रम डावलून कनिष्ठ न्यायाधीशांना वरिष्ठ पदावर नेमले होते. १९७३ साली न्यायमूर्ती हेगडे, न्यायमूर्ती शेलाट व न्यायमूर्ती ग्रोव्हर यांची ज्येष्ठता डावलून न्यायमूर्ती रे यांची नेमणूक केली होती.

२. कार्यकालाची हमी :- सर्वोच्च व उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांना कार्यकालाची हमी देण्यात आली आहे. न्यायाधीशांना कार्यकालाची सुरक्षितता देण्यात आली आहे. सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधीश आपल्या वयाची ६५ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत पदावर रहात असतात. राष्ट्रपतींनी त्यांची नियुक्ती केलेली असली तरी राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत ते पदावर राहतात असे नाही. भारतीय संविधानाने न्यायाधीशांना सेवेची शाश्वती-हमी दिलेली आहे. सेवा-निवृत्तीच्या काळापर्यंत ते आपल्या पदावर निर्धास्तपणे रहात असतात. त्याचप्रमाणे गैरवर्तन, भ्रष्टाचार, अशोभनीय वर्तन या कारणास्तव न्यायाधीशांना पदावरून काढून टाकण्यासाठी महाभियोगाची प्रक्रिया अवलंबली जाते. महाभियोगाची पद्धती अवघड स्वरूपाची असल्याने न्यायाधीशांना कोणी आकस बुद्धीने किंवा मुद्दामहून काढू शकत नाही. त्यामुळे न्यायाधीश आपली कार्ये, जबाबदारी निर्धास्तपणे पार पाडू शकतात.

३. न्यायाधीशांचे वेतन, सुखसुविधा :- न्यायाधीशांना वेतन व सुखसुविधा मिळणे न्यायालयीन स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक आहे. न्यायाधीशांना चांगले वेतन असल्यास ते पैशाच्या अमिषांना बळी पडणार नाहीत. सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांचे वेतन, भत्ते, निवृत्तीवेतन, सुखसुविधा या बाबी संसदेकडून वेळोवेळी निश्चित केल्या जातात. आर्थिक आणीबाणीचा (कलम ३६०) अपवाद वगळता न्यायाधीशांच्या नियुक्तीनंतर त्यामध्ये बदल करता येत नाही. सर्वोच्च न्यायालयातील सरन्यायाधीशांना सद्या दरमहा २.८०

लाख वेतन व इतर न्यायाधीशांना २.५० लाख वेतन याशिवाय इतर भत्ते, निवासस्थान व सुखसोयी प्राप्त होतात. न्यायाधीशांना कमी वेतन दिले जात असल्यास हुशार, नावाजलेले वकील न्यायाधीश पद स्वीकारण्यास उत्सुक असत नाहीत.

सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधीश आणि कर्मचारी यांचे वेतन, भत्ते आणि निवृत्तीवेतन तसेच न्यायालयाचा प्रशासकीय खर्च भारताच्या संचित निधीतून केला जातो. त्यामुळे खर्चाच्या विषयावर संसदेला मतदान करता येत नाही फक्त चर्चा करता येते.

४. निवृत्तीनंतर पद मुक्त :- न्यायालयीन स्वातंत्र्य अबाधित राहण्यासाठी न्यायाधीशांच्या निवृत्तीनंतर त्यांनी कोणतेही पद घेऊ नये. सामान्यतः न्यायाधीशांना भविष्यात कोणत्याही पदाची अपेक्षा असेल तर ते स्वतंत्रपणे, निर्भयपणे न्याय देऊ शकणार नाहीत. त्याचप्रमाणे विद्यमान सरकारच्या विरोधात निर्णय देण्याचे धाडस दाखवू शकणार नाहीत. म्हणून सेवानिवृत्तीनंतर न्यायाधीशांनी कोणतेही पद स्वीकारू नये. त्याचबरोबर निवृत्त न्यायाधीशांना कोणत्याही न्यायालयात वकिली करता येणार नाही, अशी संविधानात्मक तरतुद केली आहे. परंतु विविध आयोग आणि चौकशी समित्यावर निवृत्त न्यायाधीशांची नेमणूक केली जाऊ शकते.

५. न्यायिक श्रेष्ठत्व :- सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी आपण न्यायदान करताना घेतलेल्या निर्णयाबाबत संसदेत किंवा कोणत्याही राज्य सरकारच्या विधीमंडळामध्ये चर्चा करण्यास बंदी असते. सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या न्यायाबाबत टिका टिपणी केली जात नाही. सर्वोच्च न्यायालय त्याच्या अवमानासाठी कोणत्याही शिक्षा करू शकते. त्यामुळे न्यायालयाच्या निर्णयावर कोणीही टिका करित नाही. तसेच त्यास विरोध करित नाही. आपली अधिसत्ता, प्रतिष्ठा आणि सन्मान अबाधित राखण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयांना हा अधिकार दिला आहे.

६. न्यायिक अधिकारक्षेत्र :- सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायिक अधिकारक्षेत्र संविधानाने निश्चित केले आहे. ते निश्चित केलेल्या अधिकार क्षेत्राचा संकोच कोणालाही करता येत नाही. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र कमी करण्याचा अधिकार संसदेला नाही. विविध स्वरूपाचे न्यायिक अधिकारक्षेत्र संविधानानेच निश्चित केले आहे. असे असले तरी न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात संसद वाढ करू शकते.

७. कर्मचारी नियुक्तीचे स्वातंत्र्य :- सर्वोच्च व उच्च न्यायालयात न्यायाधीशांबरोबरच कर्मचारी वर्गही महत्त्वाचा असतो. हा कर्मचारी वर्ग नियुक्तीचे स्वातंत्र्य न्यायालयास आहे. कोणत्याही प्रकारच्या कार्यकारी मंडळाच्या हस्तक्षेपाशिवाय स्वतंत्रपणे सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश न्यायालयातील अधिकारी व कर्मचारी यांची नियुक्ती करतात. त्याचबरोबर त्यांच्या सेवाशर्तीही ठरवितात.

कायद्याचे राज्य प्रत्यक्षात यावे, नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे प्रभावीपणे संरक्षण केले जावे, लोकशाही मूल्यांची जोपासणा व्हावी, लोकशाही कार्यपद्धतीशी संबंधित अशा सर्व व्यवहारांचे यथायोग्य नियंत्रण व्हावे यासाठी न्यायालयांचे स्वातंत्र्य महत्त्वाचे असते. सर्वोच्च व उच्च न्यायालयात येणारे खटले केवळ कायद्याच्या तांत्रिक प्रश्नांच्या पुरते किंवा खालच्या कोर्टातून अपिलास आलेल्या खटल्यांच्या पुरते मर्यादित नसतात. तिथे संवैधानिक प्रश्न, त्याचे अर्थ, कायद्याची मूलभूत तत्त्वे अंतर्भूत असणारे प्रश्न आणि

ज्या प्रश्नांमध्ये राजकारण, सैद्धांतिक भूमिका आणि संविधानाची तत्त्वे एकत्रपणे गुंतलेले असतात असे खटले येतात. त्याचबरोबर मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयावर आहे. त्यामुळे किती तरी खटले हे सरकारच्या विरोधातले असतात त्यात न्यायालयांना सरकारच्या विरोधात निर्णय देण्याची वेळ येवू शकते. संविधान आणि त्याच्या पाठीमागे असणारे कायद्याच्या राज्याचे तत्त्व यांचा कठोरपणे पाठपुरावा करणे ही न्यायालयाची जबाबदारी असते, कारण लोकशाहीत जशी राजकीय स्पर्धा असते तसेच कायद्याचे राज्य आणि नागरिकांचे अधिकार या बाबी लोकशाहीत अनिवार्य असतात आणि त्यांची निगराणी ही न्यायालयाची जबाबदारी असते. ती पार पाडणे हा न्यायालयीन स्वातंत्र्याचा उद्देश असतो.

वादग्रस्त कायद्याच्या विरोधातील खटले झटपट सुनावणीला न घेणे, अटकेत असलेल्या राजकीय आरोपींचे बंदी प्रत्यक्षीकरणचे (हेबियस कॉर्पस) खटले प्राधान्याने विचारात घेण्याचे टाळणे, यासारख्या न्यायालयाच्या भूमिकेमुळे न्यायालयीन स्वातंत्र्याबद्दल लोकांच्या मनात प्रश्न उभे राहतात. यामुळे न्यायालयाच्या मार्फत गुंतागुंतीचे राजकीय-संवैधानिक प्रश्न सुटू शकतात या जनतेच्या विश्वासाला तडा जावू शकतो. कायद्याचे राज्य ही लोकशाहीतील मध्यवर्ती कल्पना दुबळी होवू शकते. तसेच सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे न्यायालय ही स्वतंत्र-स्वायत्त अशी यंत्रणा आहे हा विश्वास कमी होवू शकतो आणि त्यातून न्यायालयीन स्वातंत्र्य या तत्त्वाचे महत्त्व कमी होवू शकते.

संविधान न्यायालयाला स्वातंत्र्य बहाल करू शकते पण ते वापरून आपली प्रतिष्ठा द्विगुणीत कशी करायची हे न्यायालयांच्या कामगिरीवर अवलंबून असते. म्हणजेच अंतिमतः न्यायालयाचे स्वातंत्र्य हे न्यायालये जेवढ्या स्वतंत्रपणे निर्णय देतील, तेवढीच न्यायालयीन स्वातंत्र्याची व्याप्ती असू शकते. न्यायालये आणि न्यायाधीश जेवढे निर्भय आणि तत्त्वनिष्ठ असतील तेवढ्या प्रमाणात न्यायालयांचे स्वातंत्र्य प्रत्यक्षात येवू शकेल.